

Církevní majetek v českých zemích

Genezi církevních držav lze dobře zmapovat díky relativně velkému množství dochovaných pramenných svědectví, kterých je podstatně více než v případě šlechtických majetků. Problém spíše představuje status jejích držebností a příjmů, který zůstával nevyjasněný. Právě tento status často bývá jádrem sporu i v současných debatách o tzv. církevních restitucích. K tomuto tématu vzniklo v poslední době množství především novinových článků, z nichž jen nepatrná část byla psána s jistou erudicí a *sine ira et studio*. I renomovaní historici se v nich dopouštěli zjednodušujících a zavádějících tezí přirovnáváním církevního majetku k veřejnému vlastnictví.¹

Rád bych zde upozornil na dva dle mého názoru velice zdařilé články, které byly zveřejněny v časopise Dějiny a současnost. První z nich pochází od českobudějovického historika Ivo Cermana a pojednává o reformách císaře Josefa II. a historických mýtech spojených s vlastnictvím církevního majetku, druhý je pak z pera brněnského právníka Petra Jägera a zabývá se vlastnictvím majetku z právního hlediska.² Autor tohoto článku konstatuje, že argument historickými paralelami sahajícími hluboko do minulosti, k nimž účastníci žhavých debat tak rádi přistupují, nemůže v právním státě obstát. Toho názoru jsem i já, proto následující příspěvek si neklade za cíl na těchto základech obhájit tu či onu stranu sporu. Majetková práva v 19. a 20. století nelze jednoduše srovnávat se středověkými právními zvyklostmi či s tím, co platilo a bylo možné v době absolutistické monarchie.

Předkládám a ve stručném výkladu toliko shrnuji genezi církevního majetku, jeho různých forem a procesů vedoucích k určitým změnám v oblasti vlastnických nároků. Časové rozpětí příspěvku sahá od raného středověku po josefinismus. Snažím se vycházet z aktuálního stavu historiografického poznání, jen v některých případech je třeba zohlednit i starší historické práce. Jsem si vědom toho, že jsem zde zdaleka nemohl postihnout vše podstatné související s danou tematikou.

¹ Srov. např. TŘEŠTÍK, Dušan: Spor o katedrálu vyřeší dohoda. Znovu se debatuje o katedrále sv. Víta. In Týž: Zapisník a jiné texty k dějinám, Praha 2008, s. 189-191.

² CERMAN, Ivo: Návrat před Josefa II.? Mýtus o neexistenci církevního vlastnictví. Dějiny a současnost 10/2012, s. 18-21; JÄGER, Petr: Může kostel vlastnit kostel? Právní poznámky k historizující debatě o církevních restitucích. Dějiny a současnost 2/2013, s. 40-43.

Křesťanství se od počátku vázalo ke státotvorným silám. V roli jeho dějinného partnera vystupují Přemyslovci, pod jejichž přímou moc se v druhé polovině 10. století dostaly celé Čechy. Pod jejich dohledem byla i zemská církev, která původně náležela pod biskupství v Řezně, jež bylo součástí salcburské arcidiecéze. Z těchto oblastí se také přebíraly právní zvyklosti vycházející ze starého germánského práva, podle nějž jakákoli stavba patří tomu, na jehož půdě leží. Tak vznikl princip tzv. vlastnických kostelů. Zakladatel zřídil kostel zasvěcený určitému světcí, ale přitom se nevzdal přímého práva s ním disponovat.³

Po stránce praktické mohlo znamenat přijetí křesťanství pro knížete a předáky dokonce hospodářský zisk, i když nikoli hned v samotných počátcích christianizace. Nejdříve byli duchovní zcela závislí na svých světských příznivcích. Po určité době trvání kostela a působení na stále větší množství nových věřících začínal kostel poněmhu vynášet. Světští dárci považovali kostel za svůj majetek a předepsané církevní dávky a poplatky za svůj příjem, z něhož poskytovali kněžím pouze nevelkou částku na obživu.⁴ Postupem času s hlubší christianizací a s vytvářením nových církevních institucí se tyto majetkové poměry zkomplikovaly.

Klíčové pro další vývoj církevní správy bylo založení pražského biskupství podléhajícího mohučskému metropolitovi. Kníže nadále zůstával ochráncem, dárce i pánem církve. Role biskupa se nejprve omezovala jen na liturgické působení v dosahu knížecího dvora a na výkon sakrálních činností v diecézi. I jeho volba závisela výhradně na vůli českého panovníka. Investitura z rukou římského krále byla čistě formální. Kníže Čechů vystupoval jako soudce a zákonodárce nejen ve světských, ale i v církevních otázkách.⁵

Zřízení biskupství v 10. stol. představovalo velmi složitý podnik. Biskupství muselo být co nejlépe hmotně zabezpečeno, k čemuž samotné církevní dávky (z nichž nejvýznamnější byly desátky) nemohly dostačovat. Proto byla zvolena cesta věnování rozsáhlých pozemků s lidmi.

O prvních náznacích církevní emancipace a o problematizaci vztahů mezi světskou a duchovní mocí vypovídá i spor Boleslava II. s druhým pražským biskupem Vojtěchem, jenž nabyl vzdělání v Magdeburgu. Tam byly určité církevní zásady již hlouběji zakořeněny. Jednalo se předně o zásadu, že kostely v diecézi má spravovat pouze biskup. Boleslav II. dal

³ HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan: Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost. Praha 2005, s. 172.

⁴ FIALA, Zdeněk: Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995-1310. Praha 1975, s. 72.

⁵ Srov. ŽEMLIČKA, Josef: Čechy v době knížecí (1034-1198). Praha 2007, s. 23-25.

biskupovi právo stavět a světit kostely i vybírat desátky. V praxi však bylo toto ustanovení z roku 992 neustále porušováno, což přimělo Vojtěcha, aby po dvou letech odešel znovu ze země. Biskupovo právo na správu kostelů a kněží bylo opět teoreticky uznáno až na počátku 13. století, v praxi se plně prosadilo ještě později. Totéž platí o odvádění a dispozici s desátky. I při stále trávající závislosti pražských biskupů na vládnoucím knížeti se jejich vlastní postavení průběhem doby upevňovalo. Biskupství představovalo stabilní instituci, jejíž pozemkové vlastnictví nebylo vázáno na konkrétní osobu biskupa a nemohlo být odebráno. Roku 1068 bylo založeno nové biskupství v Olomouci, jež se stalo oporou knížecí moci na Moravě proti údělníkům.

Snahy o zajištění darovaných statků a o získání výsad a větší autonomie úzce souvisí se závěry všeobecných koncilů. Třetí lateránský sněm v roce 1179 se kromě jiného obrátil na laické vlastníky církevních budov a majetků s požadavkem, aby je převedli do vlastnického držení církve a spokojili se s privilegii tzv. patronů. Některé kánony rovněž kritizují rostoucí bohatství kleriků a zakazují současné držení více církevních úřadů.⁶ Čtvrtý lateránský koncil v roce 1215 pak světským vrchnostem znovu zakázal, aby si přivlastňovaly kostelní důchody a kněžím vykazovaly jen nepatrnou dávku. Co se týče desátků, bylo nařízeno, aby byl placen skutečný desátek z výnosu pozemků.⁷

Díky dochovanému souboru donačních a fundačních písemností z 11. - 12. století jsme informováni o sociální a hospodářské organizaci života v českých zemích. Do konce 12. století zde vznikla nepřilíš hustá síť kapitul a klášterů, které byly vybaveny značným majetkem. Hospodaření těchto církevních institucí se jeví zcela závislé a odvozené z majetku panovníka. Kníže uděloval ze svého tehdy ještě obrovského majetku nově zakládaným církevním institucím kromě půdy a lidí také různé typy příjmů, mezi něž patřily též podíly na clech a mýtech. Panovník a později i další donátoři se plně nevzdávali nároku na tyto lidi a majetky a přesouvali je pouze do jiného modu fungování. Až s postupem času získávají představitelé jednotlivých institucí plnou kontrolu nad svými statky v procesu, který je možno rozdělit do několika fází. Nejdříve je nová komunita zcela závislá na místních představitelích knížecí moci. V další fázi již přejímá správu statků, organizování chodu svého hospodářského dvora a výběr dávek do svých rukou. Nadále však jejich lidé zůstávají pod

⁶ JEDIN, Hubert: Malé dějiny koncilů. Praha 1990, s. 35-36.

⁷ HRUBÝ, František: Církevní zřízení v Čechách a na Moravě od X. do konce XIII. století a jeho poměr ke státu. ČČH 1917, s. 39.

určitým dohledem knížecích úředníků, kteří si na ně podrželi určité nároky. Konečnou fází představuje zřeknutí se těchto nároků prostřednictvím imunit. Jejich podstatou je skutečnost, že ekonomický užitek, soudní a správní pravomoc nad lidmi z církevních statků nejsou již nadále děleny, ale přecházejí výhradně do jejich režie.⁸ Četné stížnosti na zeměpanské úředníky svědčí o tom, že tato privilegia často nebyla zachována.

Kostely stojící v knížecích správních hradech bývaly často jedinými farními místy v celém hradeckém obvodu. Působily při nich nevelké sbory kněží, které žily z hradeckých příjmů a důchodů. Jejich představený se nazýval arcikněz nebo arcipryš. Více než k biskupovi se arcikněz vázal k hradeckým úřadům, do jejichž správních úkolů býval zapojen. V 11. a zvláště 12. století přibývaly další kostely a kaple, zřizované i velmoži, které však často měly jen omezená farní práva. Podobně jako kníže, i soukromí fundátoři je považovali za své vlastnictví a zdroj důchodů. Snahou církve bylo podřídit tyto různorodé složky biskupovi a závislost kléru na knížeti, úřadech a velmožích nahradit pouty k diecézní správě. K tomu začalo docházet až v průběhu církevní reformy za episkopátů Jindřicha Zdíka v Olomouci a Daniela I. v Praze. Ti na svých statcích zakládají arcijáhensství a dosazují své úředníky, čímž se snaží odtrhnout správu svých statků od vlivu knížete. Od poloviny 12. století se kostely za přispění svých zakladatelů začaly jednotlivě osamostatňovat a staly se základem farní organizace.

Vliv knížete se uplatňoval ještě důrazněji u klášterních fundací. Do poloviny 12. století zakládal kláštery téměř výhradně panovník. Kláštery, které hrály brzy významnou úlohu v hospodářství, tvoří samostatnou jednotku, která přímo nesouvisí se správou diecéze. Většina klášterů byla totiž vyňata z pravomoci místního biskupa a podřízena přímo papeži. Z knížecího majetku se klášterům vydělovaly podíly na státních důchodech, dále půda, lidé a různé peněžní příjmy. Toto základní jmění se postupně rozhojňovalo dalšími věnováními pocházejícími od feudálů a později i vlastními koupěmi. Příslušníci tehdejších mocenských elit, pokud chtěli učinit zbožný skutek, dávali přednost založení kapituly, kláštera, postavení kostela či jejich obdarování. Kníže měl rozhodující hlas nejen při dosazování opatů a abatyší, ale též v jistých nárocích ke klášterním državám a požitkům. I dobrodinci z řad velmožů užívali až do pozdního středověku tzv. zakladatelských práv. Kníže považoval za samozřejmé, že při pojíždkách po zemi jsou kláštery povinny jej i jeho družinu hostit, což se ovšem

⁸ PETRÁČEK, Tomáš: Nevolníci, svobodní, kníže a velkostatek. Fenomén darovaných lidí přemyslovských zemí 10. - 12. století. Praha 2012, s. 146-148.

z hlediska klášterních hospodářů rovnalo malé katastrofě. Na odškodnění si potom obyčejně vyžádali darování nějaké další vesnice, což jim panovník zpravidla potvrdil. Církev se někdy dostávala do sporů o darované pozemky nebo důchody s dědici původních dárců, zvláště když na ně nezbylo žádné dědictví.⁹ Díky své kompaktnosti a vnitřní organizaci tvořila klášterní zboží nejvíce efektivní složku pozemkové držby, a proto zde vznikly předpoklady k tvorbě větších finančních hotovostí.¹⁰

Majetek klášterů královského založení byl do 16. století součástí královské komory, proto se na něj vztahovaly všechny povinnosti komorního zboží včetně zvláštní berně ukládané panovníkem.

Církev v Čechách a na Moravě tedy netvořila jedolitý organismus, ale sestávala ze směsi kostelů, kaplí, klášterů a kapitul, z nichž hierarchicky nejvýše stálo biskupství. Každé z těchto zařízení sledovalo vlastní zájem a samo pečovalo o své vybavení. Všechny církevní instituce však směřovaly ke stejnému cíli, jímž bylo vyloučení úřadů a úředníků z aktivit na svých teritoriích.

Pozemky nepředstavovaly všechen církevní majetek. Dalším zdrojem příjmů byly desátky a placení poplatků za náboženské úkony. Církevní državy, jak už bylo zmíněno, vznikaly hlavně darováním půdy, poddaných a důchodů od světských feudálů. Na výnosu církevního zboží se však podíleli i svěští ochránci tím, že knížecí úředníci a hradští správcové (*beneficarii*) ukládali jejich poddaným zemské roboty, takže církevním vrchnostem unikla část pracovní kapacity. Menší feudálové si také pro sebe zadržovali značnou část církevních desátků a dávek za liturgické úkony. Poddaní knížecí vrchnosti k nelibosti církve podléhali knížecímu soudnictví. V otázce možnosti plně disponovat s vlastními poddanými dosahovala církev od pol. 12. století postupných dílčích úspěchů udělováním imunit. Od zásahů hradských úřadů bývaly osvobozovány i drobné klášterní přírůstky. Darovaná ves, jak se dozvídáme z Českého diplomatáře, byla často osvobozena „*ab omni iure, quod spectat ad usus principum.*“ Klášterní privilegia udělovaná panovníkem hovoří o vyjímání ze zemských povinností a odstraňují různé druhy zátěží a daní. Také výnosy z pokut klášterských lidí nemají již připadnout úředníkům, ale samotným klášterům.¹¹ Všechny tyto úspěchy zůstávaly

⁹ FIALA, Zdeněk: Přemyslovské Čechy, s. 80.

¹⁰ ŽEMLIČKA, Josef: Počátky Čech královských 1198-1253. Proměna státu a společnosti. Praha 2002, s. 418.

¹¹ Tamtéž, s. 175-176.

však ve 12. stol. jen dílčí, teprve po zásadním střetnutí o postavení církve na začátku 13. století dosáhli církevní feudálové i všeobecných výsad.

Střetnutí zahájil roku 1216 pražský biskup Ondřej, jenž požadoval placení plného desátku církvi. Tento požadavek korespondoval se závěry čtvrtého lateránského koncilu, jehož se Ondřej osobně účastnil a jímž byl významně ovlivněn. Během sporu však došlo na zásadnější požadavky. Jednalo se zejména o prosazení plné pravomoci církve nad jejími statky a poddanými, o požadavek svobodného ustanovování kněží ke kostelům biskupem a o soudní exempci duchovních. Konkordát z roku 1221 ze Schatzbergu a imunitní privilegium z následujícího roku splnily hlavní církevní požadavky, pokud se týká nerušeného držení a správy statků. Přemyslova listina z 10. března 1222 výslovně zaručovala plné vlastnictví nad půdou a poddanými církevních statků a soudní exempci duchovenstva, jemuž se tak dostalo zvláštního postavení ve společnosti. O desátcích se v konečných úmluvách nemluví, patrně zůstalo při starém. Hlavním zdrojem příjmu biskupa a kapituly byl vlastní pozemkový majetek. Význam desátků pro církev stoupal v krizových obdobích, kdy výnosy ze statků byly velmi nejisté, jako tomu bylo po smrti Přemysla Otakara II. Je zřejmé, že právě z tohoto důvodu se šlechtici zdráhali akceptovat tyto majetkové změny, neboť i pro ně představoval kostelní důchod cennou oporu v těžkých dobách.¹²

Úsilí o vymanění církve v českých zemích ze světského područí podporovala i papežská kurie, která začala aktivně zasahovat do místní církevní správy udělováním církevních beneficí a rozhodováním sporů o věci duchovní. K prohloubení těchto styků přispělo zakládání nových klášterů, zvláště cisterciáckých a premonstrátských, které byly podřízeny přímo papeži. Do Říma také začaly plynout různé poplatky a taxy, jako např. pravidelný desátek od duchovních, poplatek za papežskou ochranu církevního ústavu, příspěvky na pomoc Svaté zemi či poplatky za vydání buly. Již ke konci 13. století dosahovaly tyto platy značné výše a vyvolávaly odpor.¹³

Definitivní uspořádání farností a jejich hranic bylo provedeno až ve 13. století. V přímé návaznosti na vytváření sítě farností se začalo od dvacátých let 13. století uplatňovat patronátní právo (*jus patronatus*), které znamenalo kompromis mezi právem vlastnických kostelů a církevním požadavkem samostatného ustanovování kněží k úřadům. Původní majitelé (*patroni*) již nemohli s majetkem kostela volně disponovat, ale měli právo a

¹² HRUBÝ, František: Církevní zřízení v Čechách a na Moravě, s. 40.

¹³ Srov. KADLEC, Jaroslav: Přehled českých církevních dějin 1. Praha 1991, s. 152-153.

povinnost dohlížet na hospodaření. Patron rovněž mohl navrhnout biskupovi vhodného klerika k užívání a správě benefícia. K jeho ustanovení byl již nutný biskupův souhlas. Kanonický požadavek o nutném biskupově souhlasu ke všem převodům církevního majetku a důchodů a o jejich nezcitelnosti se u nás prosadil po polovině 13. století.¹⁴ Kostely se svým majetkem tak přestávaly být rodinným jměním a stávaly se církevním. Důchod z kostelního majetku patron dostával jen v době neobsazené fary.

Vrchol církevního vývoje ve středověku a rozkvět náboženského života u nás nastal v době vlády Karla IV. Důležitým momentem je vznik pražské církevní provincie, poté co bylo 30. dubna 1344 pražské biskupství povýšeno na arcibiskupství a jemu podřízeno bylo nově zřízené litomyšlské biskupství. Do Čech byla také uvedena řada nových řádů a založeno bylo mnoho nových klášterů. V této době rovněž téměř úplně ustaly samovolné zásahy vrchností do jmenování farářů. Kolem poloviny 14. století vznikl nový úřad, tzv. generální vikariát. Vikáři převzali důležitou správní agendu, totiž confirmaci prezentovaných kleriků k beneficiím. S tím rovněž souvisel dohled nad vybavením těchto beneficí a zřizování nových beneficí.

Bohatství církve vrcholného středověku neustále rostlo a s ním stoupala i vnější nádhera a lesk obřadů. Zároveň se však začaly projevovat i krizové jevy. Velký majetek církve a nabytá svoboda, jíž se duchovní stav těšil, se staly velkým lákadlem i pro mnoho nepovolaných osob. Církevní hodnosti pro ně byly zdrojem příjmů. Velmi se také rozšířilo mnohoobročnictví. Tyto negativní jevy byly silně podporovány fiskálním systémem avignonského papežství. Vztahy mezi kurií a českou církví nabývaly na intenzitě, v první polovině 14. stol. docházely do českých zemí stovky bul, jimiž papež uděloval církevní benefícia.

Temporální správa biskupství pražského a olomouckého se poměrně dost lišila. Je to dáno charakterem olomouckého biskupství, které bylo už od doby Bruna ze Schauenburku organizováno lenním způsobem. Jednalo se o systém biskupských manství, jehož hlavou byl biskup. Správa světských statků se zde přímo prolínala se správou spirituální. V pražské diecézi byly biskupské statky organizovány v panstvích a dvorech. Vrchní dozor nad nimi měl pokladník (*thesaurarius*), u něž se shromažďovaly výnosy z biskupských statků.¹⁵

¹⁴ HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan: Dějiny správy, s. 177-181.

¹⁵ Tamtéž, s. 183.

Starší i současní historici se shodují, že církevní majetek dosahoval v předhusitské době asi 1/3 veškeré půdy. Církev tak byla jejím největším vlastníkem. Velmi rozsáhlý pozemkový majetek řady církevních institucí, biskupství i většiny klášterů a kapitul byl zpravidla obhospodařován ve formě koncentrované pozemkové držby mající organizační podobu velkostatku.¹⁶

Za vlády Karla IV. prakticky nedocházelo z panovníkovy vůle k zástavám církevního majetku. Královské hrady a manství však byly stále předmětem obchodních transakcí. Na sklonku 14. stol. za vlády Václava IV. došlo i na církevní statky. Jednalo se především o postupování klášterní berně, s níž se setkáváme od devadesátých let 14. stol. Od konce 14. století až do roku 1419 pak docházelo k častým převodům klášterního úroku, většinou ve prospěch šlechty, které panovník postoupil téměř veškerou roční berni, jež mu plynula ze západočeských klášterů. Podle Jaroslava Čechury představovaly Zikmundovy zástavy církevních statků v letech 1420-1437 dovršení trendu nastoupeného Václavem IV. již kolem roku 1400.¹⁷

Papežský fiskalismus od vypuknutí schizmatu odčerpával stále větší sumy z pokladen vysoké české hierarchie a zatěžoval tak celou zemi. Každý rok byla papežskými výběřčími požadována desetina všech důchodů z duchovenských statků. Na druhou stranu je třeba podotknout, že z výnosů církevního zboží značně profitovala i královská komora. Papežský desátek v letech 1380-1400 třikrát připadl králi Václavovi. Pravidelná roční berně, kterou musely kláštery panovníckého založení platit, pak byla v průměru mnohem větší než desátek. Navíc mnoho vysokých církevních beneficií bylo vyhrazeno pro královny rádce, čímž se církev významně podílela na státních výdajích. Je nepochybné, že větší část břemene papežského i královského fiskalismu neslo poddané obyvatelstvo.¹⁸

Nebudeme se zde zabývat složitou a dosud ne zcela vyřešenou problematikou geneze husitské revoluce, ale spíše se zaměříme na některé její dopady, které radikálně proměnily poměr pozemkového vlastnictví. Jen na okraj je třeba zmínit, že teze o výrazně se zhoršující

¹⁶ ČECHURA, Jaroslav: Základní tendence ekonomického vývoje klášterního velkostatku v předhusitských Čechách. In: BOHÁČOVÁ, Veronika – KUCROVÁ, Veronika (eds.): Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury. Praha 2012, s. 104.

¹⁷ ČECHURA, Jaroslav: Rozsah a dynamika sekularizace církevních statků v západních Čechách na počátku husitské revoluce (v letech 1419-1420). In: BOHÁČOVÁ, Veronika – KUCROVÁ, Veronika (eds.): Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury. Praha 2012, s. 82-83.

¹⁸ ŠMAHEL, František: Husitské Čechy. Struktury, procesy, ideje. Praha 2001, s. 20-22.

sociální situaci poddaných a celkové krizi, která nutně musela vyústit v revoluci, byla v pracích Františka Šmahela, Jaroslava Čechury i jiných historiků přesvědčivě vyvrácena. Tím se samozřejmě v žádném případě nepopírá existence úpadkových jevů v církevním životě.

Revoluce zcela rozložila stávající církevní organizaci. Obrovské zábery církevního zboží vedly k posílení šlechty a královských měst, která na českém sněmu zaujala místo duchovního stavu. Podle F. Šmahela nevyšel zcela naprázdno ani český sedlák, i když léta válek přinesla zvláště vesničanům těžké útrapy. Revoluce mu dala svobodu víry nezávisle na vyznání vrchnosti a na delší dobu jej zbavila povinnosti církevních desátků a dávek.¹⁹

Proces přesunu církevního majetku do světských rukou, který započal výbuchem husitské revoluce v roce 1419, označujeme jako sekularizaci. Ta se realizovala různými formami: zábohem, zástavou či dispozicí. Podílela se na ní husitská i katolická šlechta a města.²⁰

Od počátku sekularizačního procesu se v písemných pořízeních držitelů církevních statků i královskou komorou dbalo na to, aby se jednalo stále o církevní majetek (zboží zápisná) proti statkům svobodným (tj. dědičným). Teprve od poloviny 16. století byly zápisné statky prodávány a jako svobodné zapisovány do desek zemských. Alodifikace zápisných statků vyvrcholila za vlády Rudolfa II.²¹

Důsledky husitských válek byly pro katolickou církev v Čechách a zčásti i na Moravě katastrofální. Církevní správa pražské provincie se téměř rozpadla a pozemkové vlastnictví většiny církevních institucí vzalo sekularizaci za své. Olomoucké biskupství přes všechny hmotné a jiné ztráty revoluční krizi přečkalo. Litomyšlské biskupství po dobytí města koncem dubna 1421 zcela zaniklo a již nikdy nebylo obnoveno. Arcibiskupská konzistoř sídlila v letech 1421-1437 v Žitavě. Majetkový základ většiny výnosných obročí se během revoluce rozplynul, což po svém návratu pocítili též pražští kanovníci, kteří se museli spokojit s týdenními platy z královské komory.²²

Největší úder revoluční husitství zasadilo beze sporu řeholním institucím. Mnoho klášterů bylo zničeno, některé z nich zanikly navždy, jiné se později obnovily pouze v omezeném rozsahu. Značné výkyvy vykazuje také hospodářský stav klášterů na katolickém území. Zadlužené konventy během válek zabředly ještě do větších potíží, takže si musely

¹⁹ ŠMAHEL, František: Husitské Čechy, s. 72-73.

²⁰ ČECHURA, Jaroslav: Rozsah a dynamika sekularizace, s. 78.

²¹ Srov. MAUR, Eduard: Český komorní velkostatek v 17. století. AUC PH, Monographia LIX, Praha 1976, s. 16.

²² ŠMAHEL, František: Husitské Čechy, s. 351-354.

vypomáhat prodejem purkrechtních dvorů, pozemků i celých vsí. Pod rouškou ochrany církevního zboží i kláštery v katolických oblastech utrpěly obrovské ztráty. Poměrně lépe z krizových let vyšly konventy žebravých a jiných řádů v katolických městech.²³

Po ztroskotání mnohaletého úsilí vyhladit českou herezi byla katolická církev donucena jednat s husity na mezinárodní úrovni, a to formálně na základě rovnosti pravidel a podmínek. Toto jednání skončilo dosažením určitého kompromisu v podobě tzv. basilejských kompaktát.²⁴ České království se stalo oficiálně královstvím dvojího lidu. Katolická církev ustoupila v otázce přijímání pod obojí, ostatní body z čtyř artikulů pražských však byly silně omezeny a v podstatě zamítnuty. Ocitujme si zde část 8. paragrafu (cedule A) kompaktát pojednávajícího „o světském panování kněží“:

Pokud se týká obsahu posledního článku, vyjádřeného slovy: „není dovoleno kléru v čase zákona milosti světsky panovat nad pozemskými statky“, pamatujeme si, že když se o něm vedla na svatém sněmu veřejná a slavnostní debata, vyvodil ten, jenž byl svatým sněmem pověřen o něm rozmlouvat, dva závěry, které formuloval těmito slovy: zaprvé, kněží, kteří nejsou řeholníci, či ti, kteří se k mnišství nezavázali slibem, mohou oprávněně mít a vlastnit jakékoliv pozemské statky, dědictví po otci či jiných osobách, je-li jim zanecháno, a také jiný majetek získaný řádnou cestou, tj. darem, zákonnou koupí či provozováním povoleného řemesla. Zadruhé, **církev může oprávněně mít a vlastnit pozemské statky, movité i nemovité, domy, pozemky, vesnice, městečka, hrady i města, a může nad nimi mít moc soukromého či světského vlastníka** [...] oba zmíněné závěry jsou pravdivé a lidé spjatí s církví mají poctivě a podle blahodárných ustanovení svatých otců spravovat církevní majetek, jehož jsou správci. Církevní majetek pak nesmí nespravedlivě držet ani si přisvojovat nikdo jiný.²⁵

Kompaktáta byla slavnostně vyhlášena 3. července 1436 v Jihlavě. To otevřelo cestu k dokončení jednání husitských stavů s císařem Zikmundem. Císař svým majestátním listem ze dne 20. července 1436 vlastně stvrdil převratné změny, které přivodila husitská revoluce. Podle 5. odstavce tohoto listu nesmí být nikdo nucen k napravení škod vzniklých během válečných let:

It. jakož jsú v Čechách, v Moravě i jinde v těch válečných časiach mnozí hradové, tvrže, kláštery, kostely i jiné věci zbořeny a zkaženy: že žádného člověka ani obce, buď kteréhožkolivěk řádu neb stavu, ke zdělání takových zbořerých hraduov, tvrzí, klášteróv, kostelóv i jiných věcí tisknúti nebudem aniž máme, lečby kto z dobré a svobodné vuole co chtěl učiniti.²⁶

²³ ŠMAHEL, František: Husitské Čechy, s. 358.

²⁴ K tomu nejnověji srov. ŠMAHEL, František: Basilejská kompaktáta. Praha 2011.

²⁵ Moderní kritická edice tohoto důležitého dokumentu stále chybí. Překlad do současné češtiny převzat z MAREK, Bořivoj: Basilejská kompaktáta a Jiří z Poděbrad. In LIŠKA, Václav (ed.): Jiří z Poděbrad pragmatik a/či vizionář. Praha 2013, s. 16.

²⁶ VESELÝ, Zdeněk: Dějiny českého státu v dokumentech. Praha 2003, s. 93.

Církevní poměry byly i na počátku 40. let 15. století poměrně nepřehledné. Koncilem ani papežem nepotvrzeného pražského arcibiskupa Jana Rokycanu uznávala za hlavního představitele kališnické církve pouze Ptáčkova strana. Katolické oblasti byly spravovány metropolitní kapitulou u sv. Víta. Ani finanční podpora králů Zikmunda a Albrechta nemohla výrazně zlepšit její hmotné poměry. Většinu jejích statků zabrali šlechtici a pražské obce. Farní síť byla rozpadlá a nedostatečně personálně zajištěná, což nedávalo katolíkům dobré vyhlídky do budoucna. Celkový počet far na území české diecéze se odhaduje na asi 2000. Nelze však blíže určit, kolik z nich bylo kališnických a kolik katolických. Katolíci jistě představovali až do bitvy na Bílé hoře minoritu.

Mnoho katolických institucí existovalo pouze formálně, protože poměry vylučovaly jejich samostatnou hospodářskou existenci. Ani situace klášterů se nelepšila, více než sedmdesát jich zpusťlo, ostatní se potýkaly s řadou nesnází. Jihlavské dohody sice umožňovaly návrat řeholníků i do kališnických oblastí, ale mnohým z nich se nechtělo vracet do velice nejistých poměrů. Fundace nových klášterů v podstatě nepřicházela v úvahu. Výjimku představovalo založení nové augustiniánské kanonie na Borovanech v roce 1455. Za vlády Ladislava Pohrobka pak obdržely některé řády privilegia, jež jim umožňovala částečnou rekuperaci ztracených statků.²⁷

Po zvolení krále Jiřího z Poděbrad, kterého uznávali kališničtí i katoličtí páni, se zdálo, že se náboženské poměry stabilizují. Situace se však znovu vyostřila po zrušení kompaktát papežem Piem II. v roce 1462. I v této době dochází nadále k zástavám a alienaci církevního zboží.

Za vlády Ladislava Jagellonského docházelo pod vlivem katolických pánů k postupné restauraci katolicismu, což vyvolávalo silné napětí u majoritní nekatolické části obyvatelstva. To nakonec vyústilo v povstání lidu, další pražskou defenestraci a zplundrování některých klášterů. V roce 1485 byl mezi oběma znesvářenými stranami uzavřen tzv. kutnohorský náboženský mír. V dohodě byla basilejská kompaktáta prohlášena za základní zemský zákon a kališnické i katolické vyznání byly zrovnoprávněny. Situace se sice uklidnila, ale k různým sporům mezi oběma stranami docházelo i nadále.

²⁷ KADLEC, Jaroslav: Přehled českých církevních dějin 1, s. 306.

Při stále trvající sedisvakanci vykonávali správu pražské diecéze představitelé kapituly u sv. Víta. Její materiální situace se postupně začala zlepšovat díky odkazům, donacím i stálým platům. Arcijáhenství vyvíjelo činnost pouze v oblastech s větším počtem katolického obyvatelstva. Olomoucké biskupství se podařilo stabilizovat Stanislavu Turzovi během jeho dlouhého episkopátu (1497-1540).

Postavení farářů bylo nezáviděníhodné, protože byli často zcela závislí na svých patronech, kteří je považovali za své služebníky a dosazovali je ke kostelům podle vlastního uvážení. Katolické vrchnosti si podobně jako kališničtí patroni usurpovaly pravomoc i nad kostelním hospodařením.²⁸

Z původních 159 klášterů, které existovaly v Čechách k roku 1400, klesl jejich počet na necelých osmdesát k roku 1500. Přesto se pozvolna začala lepšit situace alespoň některých z nich. Král Vladislav byl řeholníkům nakloněn a snažil se je podporovat. Do roku 1500 rovněž spadá první zákonná kodifikace zemského práva v Čechách tzv. Vladislavské zřízení zemské, které vzešlo z šlechtického prostředí a upřednostňovalo tuto vrstvu obyvatel. Na základě mocenských přeměn daných výsledky husitské revoluce kodifikovalo České království jako stavovskou monarchii. S několika doplňky platilo až do vydání Obnoveného zřízení zemského v roce 1627.

S pronikáním reformačních vlivů z německých zemí se náboženské poměry v zemi ještě více zkomplikovaly. Situace si lišila panství od panství, ale často vedle sebe existovalo několik konfesí.

Nástup Habsburků na český trůn v roce 1526 znamenal v dlouhodobějším horizontu opětovné posílení katolických pozic. Ferdinand I. se s odkazem na platnost starých kompaktát, která povolovala pouze dvě konfese, a neodpovídala tak aktuálním poměrům, stavěl proti další náboženské diversifikaci. Usiloval však o znovuobsazení úřadu pražského arcibiskupa, jak se zavázal při svém nástupu na trůn. Nejasnosti ohledně hmotného zabezpečení arcibiskupství, spory s papežem, válka v říši a český stavovský odboj roku 1547 tuto snahu oddálily.

Díky specifické majetkoprávní situaci v Čechách a zčásti i na Moravě se králi podařilo nalézt způsob, jak získat finanční prostředky k válečným potřebám. Velká část středověkého

²⁸ Srov. ČORNEJ, Petr – BARTLOVÁ, Milena: Velké dějiny zemí Koruny české VI. 1437-1526. Praha 2007, s. 545-550.

církevního a komorního majetku byla totiž převedena do šlechtické držby formou dlouhodobých zástav. Český král sice většinou nemohl tyto zástavy přímo vyplatit, ale navyšoval původní zástavní sumu o částky, které dlužil českým magnátům za prokázané služby, a vyhnul se tak placení v hotovosti.²⁹ Šlechtici se většinou snažili již v jagellonské době své zástavy různými právními mechanismy pojistit. Běžnou podmínkou bylo uhrazení zástavní sumy pouze v hotovosti a ve zlatě, zástavní statky církve pak mohly být vyplaceny pouze původní církevní institucí. Zástavy byly mnohdy vázány na určitý počet let.

Důležitý mezník v obnově vnitřních sil katolické církve představoval příchod jezuitského řádu a zřízení jezuitské koleje v Praze roku 1556. Brzy přibýly další koleje a jezuité se začali významně angažovat ve školství. Co se týče starých řádů, i přes obecný úpadek klášterního života v polovině 16. století zůstávaly některé řehole důležitým integračním prvkem, neboť mohly působit v širším teritoriálním rámci. V Čechách si udržel větší význam zejména benediktinský řád díky rozlehlému klášternímu panství Broumov, které zůstalo majetkem kláštera i během husitských válek. Ostatní benediktinské kláštery se potýkaly s hmotným nedostatkem, neboť původní majetek již nikdy nezískaly. To samé lze konstatovat o premonstrátských a cisterciáckých kláštorech. Tradice řeholního života se udržovala o něco lépe na Moravě. K významnější obnově řeholních řádů dochází až po ukončení tridentského koncilu zásluhou konkrétních osob, které vzešly z řádového prostředí. O rozvoj řádu křižovníků se tak zasloužil arcibiskup Antonín Brus z Mohelnice, obnovitelem strahovského kláštera a podporovatelem premonstrátského řádu se stal arcibiskup Jan Lohelius.³⁰

K dalšímu pokusu o obnovení pražského arcibiskupství se Ferdinand dostal až na začátku 60. let 16. století, tedy v době, kdy probíhala jednání o novém svolání tridentského koncilu.³¹ Nejkomplikovanější otázka se týkala někdejší majetkové základny arcibiskupství, a tím církevního majetku v Čechách vůbec. Ferdinand se sice stavům zavázal, že arcibiskupství bude vlastně znovu založeno a dotováno z královského majetku, i přesto se však dal očekávat neklid mezi držiteli církevního zboží. Ještě větší nesnáze bylo možno předvídat ze strany papežské kurie, která arcibiskupství nikdy nezrušila a trvala na jeho majetkové podstatě.

²⁹ VOREL, Petr: Velké dějiny zemí Koruny české VII. 1526-1618. Praha 2005, s. 159-161.

³⁰ Tamtéž, s. 270-272.

³¹ K obnovení pražského arcibiskupství nejpodrobněji KAVKA, František – SKÝBOVÁ, Anna: Husitský epilog na koncilu tridentském a původní koncepcí habsburské rekatolizace Čech. Počátky obnoveného pražského arcibiskupství 1561-1580. Praha 1969; SKÝBOVÁ, Anna: Obnovení pražského arcibiskupství, Antonín Brus z Mohelnice a koncil Tridentský. In HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – Polc Jaroslav V. (eds.): Pražské arcibiskupství 1344-1994. Praha 1994, s. 114-128. V následující pasáži bude vycházet hlavně z těchto prací.

Arcibiskupský majetek nebyl pouze v rukou šlechty, i sám král byl mezi jeho zástavními držiteli a zciziteli. Tyto Ferdinandovy manipulace s církevními statky nutně vyvolávaly negativní reakci kurie. I v případě, že by kurie netrvala na restituci, bylo nutné vypořádat se s kanonickými předpisy, podle kterých alienace církevního zboží mohla být uznána pouze z důvodů nezbytné potřeby (*necessitas*), prospěchu církve (*utilitas*) či skutků křesťanského milosrdenství (*caritas*). Nelegální zcizení církevního majetku se totiž trestalo exkomunikací *latae sententiae*. Ferdinand nechal zjistit skutečný stav zcizeného církevního majetku a uvažoval o možnostech jeho náhrady. Příjmy arcibiskupství napříště neměly být založeny na pozemcích, nýbrž na ročním platu z české komory. Panovník nakonec na obnovení arcibiskupství stanovil 14 000 tolarů ročního důchodu, z čehož 6 000 bylo určeno pro potřeby samotného arcibiskupa a 8 000 na obnovu a potřeby metropolitního kostela. Ferdinand církvi dlužil, nepočítáme-li vysoké částky, o které církev připravili jeho předchůdci, více než 200 000 tolarů. Svou dotací tak prakticky nabízel pouze 7% úrok. Jeho žádost o obnovení pražského arcibiskupství adresovaná papeži Piu IV. se docela podrobně zabývala právě majetkovými záležitostmi. Zmiňovala sekularizaci církevního majetku v Čechách a přiznávala i podíl královské komory. Možnost vykoupení těchto statků byla považována za nereálnou, nebo v lepším případě dlouhodobou záležitost. Mnoho kostelů a klášterů, v jejichž vlastnictví kdysi byl určitý majetek, už stejně neexistovalo. Případná restituce by se tak nemohla týkat jednotlivých majetníků, nýbrž by musela zahrnovat církev jako celek.³²

To, že Pius IV. nakonec souhlasil s podmínkami obnovy arcibiskupství, představovalo ze strany papežské kurie opravdu velký ústupek, zvláště když vezmeme v potaz, v jakém čase celé jednání probíhalo. Jednalo se o dobu, kdy západní křesťanství bylo definitivně rozděleno a sekularizace církevního majetku v protestantských částech Evropy byla běžným jevem. Úspěch Ferdinanda jistě také souvisí s osobností papeže, jenž již jako kardinál upřednostňoval dialog před konfrontací. Český panovník také získal právo prezentace pražského arcibiskupa, kterého papež ustanovoval.

Obnovené arcibiskupství mělo původně zastřešovat katolickou i kališnickou církev, jak to vyplývalo z kompaktních požadavků a jak se k tomu zavázal Ferdinand I. Po zrušení kompaktního v roce 1567 však zůstalo arcibiskupstvím výhradně pro katolíky. Česká konfese

³² KAVKA, František – SKÝBOVÁ, Anna: Husitský epilog na koncilu tridentském, s. 35-55.

z roku 1575, společné vyznání novoutrakvistů a Českých bratří, byla císařem Maxmiliánem II. schválena pouze ústně.

Za vlády císaře Rudolfa II. v roce 1579 byly pražskému arcibiskupovi místo platu 6 000 tolarů vykázány statky oseckého kláštera.³³ Během Rudolfovy vlády docházelo k posílení katolických pozic díky aktivitě papežských nunciů na císařském dvoře a díky personální obměně v nejvyšších zemských úřadech, které na přelomu 16. a 17. století v nesouladu s nároky většiny stavovské obce obsadili katolíci. V roce 1609 byl na nátlak šlechty a zástupců měst vydán Rudolfův Majestát, jenž zaručoval náboženskou svobodu na základě České konfese a týkal se i poddaných. Praktické otázky týkající se koexistence s katolíky řešilo tzv. Porovnání. Nejasná formulace tohoto dokumentu však zapříčinila v nedaleké budoucnosti další konflikty mezi katolickou a nekatolickou stranou. Porovnání výslovně stanovilo, že nekatolíci si mohou stavět kostely na královských statcích. Nebylo ale již jasně formulováno, zda se to samé týká také církevních statků, jež bývaly považovány za příslušenství královské komory.

Po Rudolfově pádu nenaplnil očekávání českých nekatolíků ani nový král Matyáš. Sama stavovská opozice pak selhala při přijetí přesvědčeného katolíka Ferdinanda Štýrského za nového českého krále v roce 1617. Rozbuškou zásadního střetu se stala aféra týkající se nově postavených luteránských kostelů v Hrobu a Broumově. Majitelé těchto statků, pražský arcibiskup a broumovský opat, podali stížnost k české kanceláři, která rozhodla, že církevní statky se nemají považovat za součást královských, a proto je třeba oba kostely zavřít.

Konflikt, který se stal počáteční fází rozsáhlého evropského střetu, znamenal ve svých důsledcích konec protestantismu v českých zemích. Postihy proti poraženým stavovským rebelům plně odpovídaly dobovým právním normám, podle kterých jejich jednání proti řádně přijatému panovníkovi znamenalo velezradu, *crimen laesae maiestatis*. Ani sami stavové po roce 1618 si nepočínali jinak a přistoupili ke konfiskacím majetků osob nesouhlasících s povstáním. Tyto konfiskace se dotkly i majetků pražského arcibiskupa a velkých klášterů.³⁴

³³ K tomu podrobněji viz ZDICHINEC, Jan: „Cur Cistercio ademptum Ossecum?“ Předání oseckého kláštera pražskému arcibiskupství. FHB 22, 2006, s. 29-65.

³⁴ ČORNEJOVÁ, Ivana et alii: Velké dějiny zemí Koruny české VIII. 1618-1683. Praha 2009, s. 77-78.

Pobělohorské konfiskace nabyly největších rozměrů v Čechách, což jistě souviselo s největším podílem českých stavů na povstání. Konfiskáty získávali hlavně příznivci panovníka z řad šlechty, vojevůdci, ale i úředníci mající přístup k důležitým informacím. Při první fázi konfiskací se nejvíce obohatili Albrecht z Valdštejna a Karel z Lichtenštejna. Některé ze zabavených statků též připadly církevním institucím, buď formou přímé restituce, nebo jako panovníkův osobní dar. V rámci celkového množství pobělohorských majetkových přesunů se však jednalo jen o velmi malý podíl a téměř vždy šlo o původní církevní majetek. Konfiskace, které postihovaly převážně stoupence evangelických konfesí, podporovaly zároveň rozbíhající se rekatolizaci.³⁵

Hlavní hnací silou rekatolizačních akcí byl od počátku stát, který korigoval jejich průběh prostřednictvím legislativy, tj. vydáváním různých dekretů a patentů³⁶. Církev měla na starost vlastní duchovní záležitosti a personální zajištění duchovní správy. Daní, kterou církev musela zaplatit za podporu dostávající od státu, bylo omezování její vnitřní samosprávy a styku s papežstvím a jinými zahraničními církevními institucemi. Ferdinand II. roku 1624 odejmul z církevního soudnictví spory o duchovenské statky, jeho nástupce Ferdinand III. vyňal z církevní pravomoci též spory o desátky a patronátní práva a omezil právo azylu. Biskupům bylo také zakázáno odvádět poplatky za udílení církevních hodností do Říma. Řízení vnějších církevních záležitostí (*iura circa sacra*) přecházelo na stát, který v některých případech zasahoval i do vnitřních záležitostí církve (*iura in sacra*). Panovník měl rovněž právo jmenovat biskupy. Různá nařízení biskupů adresovaná kléru měla být nejprve schválena místodržitelstvím. Opakovaně také bylo obnovováno tzv. placetum regium, tedy nutný panovníkův souhlas k publikování papežské buly.

Roku 1627 bylo v Čechách vydáno Obnovené zřízení zemské, které výrazně posiluje panovnickou moc a fakticky likviduje panovnicko-stavovský dualismus. V pasážích týkajících se náboženství je katolicismus prohlášen za jedinou státem povolenou křesťanskou konfesi a duchovenstvo se navrácí mezi stavy českého království jako první stav. Panovník se prohlašuje nejvyšším ochráncem církevních statků, jakékoli disponování s nimi je podmíněno jeho souhlasem:

³⁵ Tamtéž, s. 84-89, v poznámkovém aparátu je uvedena i další relevantní literatura týkající se pobělohorských konfiskací.

³⁶ Více k rekatolizačním akcím viz MIKULEC, Jiří: Metody a techniky pobělohorské rekatolizace. In *Limity a možnosti historického poznání*. Olomouc-Pardubice 2008, s. 115-123.

A.XXV. Žádný prelát, ani konvent, ani žádná duchovní anebo nad statky duchovními vystavená osoba nic od nemohovitých statkův jich duchovních, nadání a důchodův bez povolení Našeho a dědicův Našich, králův Českých, jakožto nejvyššího ochránce a opatrovníka, zastavovati, prodávati, darovati, aneb jiným způsobem odcizovati nemohau a nemají.³⁷

Následující článek zakazuje patronům přivlastňovat si majetek patřící ke kostelu nebo klášteru, k čemuž v minulosti často docházelo:

A.XXVI. [...] nic méně patrná a povrhu ležící věc jest, že poněvadž dotčení předkové, od nichž jaký kostel aneb klášter vystaven a nadán byl, toho, co k tomu dali, jsau se zbavili, a tak po vykonané již fundati a nadání vlastnost toho nikoliv jim, anebo dědicům a budaucím jích, nýbrž předně Pánu Bohu, a potom k témuž kostelu, anebo řádu, na které skrze nadání, poslední vůli a jiným způsobem přiveden jest, přináleží: oni, dědicové a budaucí jich s takovým nadáním, jakožto statkem cizím (krom toho co práva duchovní patronis propůjčují) nic dáleji vládnauti nemají.³⁸

Značná část někdejších duchovenských statků zůstala i po Bílé hoře v rukou laiků a katolická církev neměla dost prostředků na svou činnost a provedení reformy podle ustanovení tridentského koncilu. Jednalo se zejména o zlepšení církevní správy, zakládání nových biskupství a zřizování seminářů.

Financování běžného chodu pražského arcibiskupství bylo z velké části zajišťováno z prostředků řádu křižovníků s červenou hvězdou. Pražští arcibiskupové totiž byli od obnovení arcibiskupství v roce 1561 až do roku 1694 současně křižovnickými velmistry. Kromě toho patřila k arcibiskupovým důchodům tzv. stoličná daň a příspěvek na seminář. Na větší projekty však tyto prostředky nemohly dostačovat. Ferdinand II. sice vrátil pražskému arcibiskupovi čtyři statky vltavotýnské panství, Červenou Řečici, Nový Rychnov a Rožmitál, ale ani to nemohlo zdaleka vyřešit špatnou finanční situaci církve.³⁹ Výnosy ze statků byly během třicetileté války značně nejisté. Představa, že dojde k úplné restituci bývalého církevního majetku, byla nereálná, což si uvědomovali i sami církevní představitelé. Seznam bývalých statků, který vypracovali opati, zahrnoval 1500 vesnic, zámků a měst.

Muselo se tedy najít jiné řešení finančního vyrovnání mezi státem a církví. Po dlouhých a složitých jednáních, do nichž významně zasahovala i Kongregace de Propaganda Fide, byla uzavřena tzv. solní smlouva mezi císařem Ferdinandem II. a papežem Urbanem VIII. Císař se v ní vzdal solního monopolu ve prospěch české církve, jíž mělo připadnout 15 krejcarů

³⁷ VESELÝ, Zdeněk: Dějiny českého státu v dokumentech, s. 166.

³⁸ Tamtéž, s. 167.

³⁹ Podrobněji k důchodům a majetkům arcibiskupství viz KRÁSL, František: Arnošt hrabě Harrach, kardinál sv. církve římské a kníže arcibiskup pražský. Praha 1886, s. 483-526.

z každé prostice soli dovezené do Čech. Církev se na oplátku zřekla dalších majetkových nároků. Ferdinand II. smlouvu podepsal v roce 1630, Urban VIII. ji ratifikoval z důvodů různých průtahů až o tři roky později. Nejvíce proti této dohodě protestovaly staré řády, kterým nakonec ze solní pokladny připadl roční příjem pouhých 2 333 zlatých. Ani celkový roční výnos pokladny zdaleka neodpovídal představám pražského arcibiskupa, o čemž svědčí jeho časté stížnosti. Během 17. století se výnos pohyboval kolem 20 000 zlatých, v 18. století kolem 30 000 ročně.⁴⁰ Tyto prostředky navíc církev musela několikrát zapůjčit státu, zejména na války s Turky. V platnosti smlouva zůstala až do roku 1782, kdy ji v rámci svých reformních snah zrušil císař Josef II.⁴¹

Došlo také k významné změně statutu církevního majetku tím, že všechny církevní statky byly zapsány do desk zemských. Císař Ferdinand II. se rovněž vzdal svého práva prohlašovat klášterní statky za propadlé.⁴²

Mezi další zdroje financí můžeme počítat příjmy plynoucí z vlastního hospodaření církevních institucí, dále dary a odkazy příslušníků šlechty i bohatého měšťanstva.

V 17. století byla v Čechách založena dvě nová biskupství v Litoměřicích (1655) a Hradci Králové (1664). Zřízení litoměřického biskupství bylo částečně dotováno ze solní pokladny, pozdější založení hradeckého biskupství souviselo s otázkami hmotného zajištění i výběru vhodného kandidáta na biskupa.

Obnova farní sítě pokračovala jen velmi pomalu z důvodů nedostatku duchovních a rozchváceného zádušního jmění. Až do josefínských reforem se katolické církvi nepodařilo zajistit dostatečný počet far. Mnoho beneficí bylo v tak špatném stavu, že jen stěží mohla zajistit faráři dostatečné existenční zázemí.⁴³ Farní beneficium vzniklo z původní dotace kostela, zatímco zádušní jmění se formovalo z darů věřících určených na pořizování potřeb pro kostel. Vytváření tohoto samostatného majetkového fondu souvisí s prosazením patronátního práva ve středověku. Od poloviny 14. století máme doložený výskyt laických správců kostelního majetku, kteří měli zajistit, aby zádušní majetek nesplynul s vlastním beneficem. Zástupci církve ovšem nechtěli ponechat správu tohoto jmění výhradně v rukou

⁴⁰ Přesné údaje o výnosech solní pokladny viz GABRIEL, František: Obchod se solí v Čechách v době od 17. do počátku 19. století. Praha 1967, s. 64-67.

⁴¹ Nověji k solní pokladně viz CATALANO, Alessandro: Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598-1667) a protireformace v Čechách. Praha 2008, *passim*.

⁴² KRÁSL, František: Arnošt hrabě Harrach, s. 502.

⁴³ K sociálním poměrům kléru srov. KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – RYANTOVÁ, Marie: Sociální a kulturní úroveň nižšího kléru v druhé polovině 17. a v prvních desetiletích 18. století. In HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – POLC, Jaroslav V: (eds.): Pražské arcibiskupství 1344-1994. Praha 1994, s. 150-163.

laiků. Na prahu raného novověku tak vykrytalizoval takový model správy záduší, na němž se v ideálním případě podíleli zástupci farnosti, patrona a církevních orgánů. Skutečnost však často vypadala jinak, vždy záleželo na místních podmínkách.⁴⁴ Častým jevem také bylo, že vrchnost pro sebe zadržovala část desátků, jak se dozvídáme ze stížností farářů.

Velký rozkvět naopak zažíval řeholní život, jen v Čechách bylo založeno na 200 nových klášterů. Řeholníci, jejichž počet se ve srovnání se situací před Bílou horou zmnohonásobil, tak často vypomáhali v duchovní správě. Mnoho řeholních domů zastávalo kromě náboženského působení i významné společenské funkce. Řády někdy tvořily mocné celky vymykající se místní církevní správě i státnímu dohledu. Proto zesilující tlak státu na církve v 18. století doléhal nejvíce na ně.

Již za vlády císaře Leopolda však docházelo ke konfliktům mezi duchovním stavem a světskou mocí. Spory se týkaly zejména finančních požadavků panovníka, s nimiž někdy duchovenstvo nesouhlasilo. Mimořádné daně pro financování obrany před tureckým vpádem, které museli platit všichni bez rozdílu, považoval duchovní stav za neoprávněný zásah do svého postavení a za porušení kanonického práva. Napětí mezi oběma stranami vyvrcholilo v roce 1684, kdy došlo k roztržce mezi nejvyšším kancléřem Františkem Oldřichem Kinským a pražským arcibiskupem Janem Bedřichem z Valdštejna. Kinský se pokusil zpochybnit nedotknutelnost církevního majetku v Čechách tvrzením, že český král má neomezenou moc i na církevní půdě. Spor se nakonec podařilo i za přispění papežské kurie kompromisně urovnat, ale za několik let se opakoval. Jednalo se v něm na jedné straně o obranu duchovního stavu, na druhé o snahu omezit moc a vliv katolického kléru.⁴⁵

I v první polovině 18. století světská moc opakovaně zasahovala do církevních pravomocí. Císař Karel VI. Vydal celkem tři amortizační zákony, které církevním institucím zakazovaly nabývat nový majetek. Roku 1723 zakázal cizincům konat sbírky na církevní účely bez zvláštního povolení. O rok později vydal nařízení, v němž byl podrobně určen způsob správy majetku farních kostelů a kompetence církevních orgánů a patronů far. V roce 1733 pak byla zřízena státní komise pro úpravu náboženských záležitostí a potírání tajného nekatolictví.

⁴⁴ Srov. PUMPR, Pavel: Beneficia, záduší a patronát v barokních Čechách na příkladu třeboňského panství na přelomu 17. a 18. století. Brno 2010, s. 125nn.

⁴⁵ Srov. BĚLINA, Pavel et alii: Velké dějiny zemí Koruny české IX. Praha 2011, s. 175-177.

Zdůrazněna byla přitom rozhodující úloha světských soudů. Komise také měla stanovit pevné poplatky za církevní úkony, které byly dříve výhradně v kompetenci církve.⁴⁶

Tento trend zasahování státu do církevních záležitostí pokračoval i v druhé polovině 18. století za vlády Marie Terezie a vyvrcholil v církevních reformách Josefa II. v 80. letech 18. století. Souvisel nejen s osvícenskými myšlenkovými východisky a soudobými ekonomickými teoriemi, ale i s papežskou politikou, která byla často v rozporu se zájmy Habsburků.

V našem přehledu jsme sledovali formaci církevního majetku a jeho vývoj na pozadí proměn vztahů mezi státem a církví. Po raně středověkém období, kdy byla církev na státu zcela závislá, i co se týče ekonomické oblasti, dosáhla církev ve 12. a 13. století samostatnějšího postavení a spolupracovala se státem na rozvoji středověké společnosti. Tento kooperující a někdy i rivalizující model koexistence státu a církve vydržel dlouhou dobu.

Církev si majetek, který ji původně věnoval kníže a později i jiní donátoři, postupně zajišťovala prostřednictvím imunit udělovaných panovníkem. Nelze však hovořit o církevním majetku jako o jednom celku, ale spíše o majetku jednotlivých církevních institucí, které samy usilovaly o jeho zajištění a samy s ním hospodařily. Mezi majetkem biskupství, kapitul, klášterů a kostelů existovaly podstatné rozdíly. Panovník i šlechtici měli z těchto kdysi církví darovaných statků trvalý prospěch. Kníže využíval klášterní statky jako základnu při svých dlouhodobějších pobytech, šlechtici pro sebe často zadržovali značnou část církevních dávek a výnosů z kostelního jmění, a to bez ohledu na udělená privilegia. Berně, které musely platit kláštery panovnického založení, představovaly pro stát rovněž významný zdroj příjmů. Zejména v době před vypuknutím husitské revoluce byla některá výnosná církevní obročí určena pro královské úředníky, čímž se církev také podílela na financování chodu státu.

Během husitství, které způsobilo obrovské majetkové změny, došlo i k zpochybnění samotného vlastnického práva duchovního stavu. Po porážce radikálního husitského křídla však bylo toto právo na vlastnictví nemovitého i movitého majetku jasně zakotveno v basilejských kompaktátech. Katolická církev v Čechách nicméně v průběhu sekularizačního procesu nenávratně přišla o většinu svého zboží, zejména pozemků, které si mezi sebou rozdělila šlechta a města.

⁴⁶ Tamtéž, s. 179-181.

Obnova pražského arcibiskupství v 16. století tak nemohla být založena na neexistujícím majetkovém základu, ale na pravidelném nepřilíš vysokém příjmu z královské komory. Moravu sekularizace nepostihla v tak velké míře, proto se zde církvi podařilo vzchopit dříve než v Čechách.

Ani po bitvě na Bílé hoře nedošlo k žádné rozsáhlé restituci bývalých církevních statků. Nevelký majetek, který církev získala během konfiskací, nemohl zdaleka dostačovat na obnovu farní sítě a založení nových biskupství. Proto se stát nakonec vzdal ve prospěch církve svého solního monopolu. Církev však už státu nebyla rovnocenným partnerem a stávala se na něm stále závislejší. Díky různým darům, odkazům a příjmům z vlastního hospodaření se její finanční situace přece jen postupně stabilizovala. Během 17. století musela církev několikrát zapůjčit státu výnosy ze solní pokladny na boje proti Turkům. V 18. století za vlády císaře Karla VI. pak sama na tentýž účel poskytla 150 000 zlatých „*per modum doni gratuiti*“. Nejvíce začaly prosperovat některé kláštery, které vykazovaly ve svém hospodářství poměrně vysoký zisk. Naopak situace velké části farního kléru byla po celé pobělohorské období spíše nedobrá. Svědčí o tom i velké množství dopisů adresovaných arcibiskupovi s prosbami o finanční podporu a zajištění na stáří.

V našem výkladu jsme ponechali stranou celou řadu důležitých kulturních a sociálních aspektů souvisejících s církevním majetkem. Snažili jsme se pouze vrhnout světlo na některé předsudky, které v souvislosti s ním v naší společnosti stále kolují.

Literatura:

- BĚLINA, Pavel et alii: Velké dějiny zemí Koruny české IX. Praha 2011, s. 175-177, 179-181.
- CATALANO, Alessandro: Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598-1667) a protireformace v Čechách. Praha 2008, *passim*.
- CERMÁN, Ivo: Návrat před Josefa II.? Mýtus o neexistenci církevního vlastnictví. Dějiny a současnost 10/2012, s. 18-21.
- ČECHURA, Jaroslav: Základní tendence ekonomického vývoje klášterního velkostatku v předhusitských Čechách. In: BOHÁČOVÁ, Veronika – KUCROVÁ, Veronika (eds.): Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury. Praha 2012, s. 104.
- ČECHURA, Jaroslav: Rozsah a dynamika sekularizace církevních statků v západních Čechách na počátku husitské revoluce (v letech 1419-1420). In: BOHÁČOVÁ, Veronika – KUCROVÁ, Veronika (eds.): Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury. Praha 2012, s. 78, 82-83.
- ČORNEJ, Petr – BARTLOVÁ, Milena: Velké dějiny zemí Koruny české VI. 1437-1526. Praha 2007, s. 545-550. ČORNEJOVÁ, Ivana et alii: Velké dějiny zemí Koruny české VIII. 1618-1683. Praha 2009, s. 77-78, 84-89.
- FIALA, Zdeněk: Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995-1310. Praha 1975, s. 72.
- GABRIEL, František: Obchod se solí v Čechách v době od 17. do počátku 19. století. Praha 1967, s. 64-67.
- HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan: Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost. Praha 2005, s. 172.
- HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan: Dějiny správy, s. 177-181, 183.
- HRUBÝ, František: Církevní zřízení v Čechách a na Moravě od X. do konce XIII. století a jeho poměr ke státu. ČČH 1917, s. 39-40.
- JÄGER, Petr: Může kostel vlastnit kostel? Právní poznámky k historizující debatě o církevních restitucích. Dějiny a současnost 2/2013, s. 40-43.
- JEDIN, Hubert: Malé dějiny koncilů. Praha 1990, s. 35-36.
- KADLEC, Jaroslav: Přehled českých církevních dějin 1. Praha 1991, s. 152-153, 306.
- KAVKA, František – SKÝBOVÁ, Anna: Husitský epilog na koncilu tridentském a původní koncepce habsburské rekatolizace Čech. Počátky obnoveného pražského arcibiskupství 1561-1580. Praha 1969. KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – RYANTOVÁ, Marie: Sociální a kulturní úroveň nižšího kléru v druhé polovině 17. a v prvních desetiletích 18. století. In HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – POLC, Jaroslav V: (eds.): Pražské arcibiskupství 1344-1994. Praha 1994, s. 150-163.
- KRÁSL, František: Arnošt hrabě Harrach, kardinál sv. církve římské a kníže arcibiskup pražský. Praha 1886, s. 483-526.
- MAUR, Eduard: Český komorní velkostatek v 17. století. AUC PH, Monographia LIX, Praha 1976, s. 16.
- MIKULEC, Jiří: Metody a techniky pobělohorské rekatolizace. In Limity a možnosti historického poznání. Olomouc-Pardubice 2008, s. 115-123.
- PETRÁČEK, Tomáš: Nevolníci, svobodní, kníže a velkostatek. Fenomén darovaných lidí přemyslovských zemí 10. - 12. století. Praha 2012, s. 146-148.
- PUMPR, Pavel: Beneficia, záduší a patronát v barokních Čechách na příkladu třeboňského panství na přelomu 17. a 18. století. Brno 2010, s. 125nn.
- SKÝBOVÁ, Anna: Obnovení pražského arcibiskupství, Antonín Brus z Mohelnice a koncil Tridentský. In HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – Polc Jaroslav V. (eds.): Pražské arcibiskupství 1344-1994. Praha 1994, s. 114-128.
- ŠMAHEL, František: Husitské Čechy. Struktury, procesy, ideje. Praha 2001, s. 20-22, 72-73, 351-354, 358.
- ŠMAHEL, František: Basilejská kompaktáta. Praha 2011.
- TŘEŠTÍK, Dušan: Spor o katedrálu vyřeší dohoda. Znovu se debatuje o katedrále sv. Víta. In Týž: Zapisník a jiné texty k dějinám, Praha 2008, s. 189-191.

- VESELÝ, Zdeněk: Dějiny českého státu v dokumentech. Praha 2003, s. 93, 166-167.
- VOREL, Petr: Velké dějiny zemí Koruny české VII. 1526-1618. Praha 2005, s. 159-161, 270-272.
- ZDICHINEC, Jan: „Cur Cistercio ademptum Ossecum?“ Předání oseckého kláštera pražskému arcibiskupství. FHB 22, 2006, s. 29-65.
- ŽEMLIČKA, Josef: Čechy v době knížecí (1034-1198). Praha 2007, s. 23-25.
- ŽEMLIČKA, Josef: Počátky Čech královských 1198-1253. Proměna státu a společnosti. Praha 2002, s. 418, 175-176.

Petr Honč vystudoval historii a latinu na FF UK a pokračuje v doktorském studiu (školitel T. Petráček) na KTF UK v oboru *Církevní a obecné dějiny* se specializací na raný novověk. V současnosti učí na Lékařské fakultě UK v Plzni a jako doktorand je také zapojený do výuky na KTF UK.